

حج؛ نمود همبستگی دینی معطوف به عدالت مسلمانان

مجتبی عطارزاده*

DOI: 10.22096/RC.2024.1999820.1105

[تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۲۶]

چکیده

مراسم حج هر سال و حضور بی‌پیرایه و عاری از تعلقات دنیوی حجاج در سرزمین وحی، زمینه‌ای مناسب برای احساس ضرورت مسئولیت همگانی آحاد مسلمین در پیگیری هدفی واحد، یعنی کوشش برای خداگونه‌شدن انسان‌ها در روی زمین و تلاش برای تحقق عدالت در جوامع اسلامی فراهم می‌سازد. این نوشتار در پاسخ به این پرسش که «چگونه مناسک حج به ایجاد همبستگی معطوف به عدالت در جامعه اسلامی مدد می‌رساند؟» در پی آن است تا صحت این فرضیه که «با درک مفهوم عدالت‌مداری طی مناسک مختلف حج به‌منزله ارزشی مشترک در هویت اصیل اسلامی، عدالت‌خواهی به‌مثابه یک مکانیسم میانجی، می‌تواند پیوند و همگرایی آحاد مسلمین را به ارمغان آورد» را از رهگذر مطالعه کتابخانه‌ای و به شیوه توصیفی-تحلیلی بررسی کند. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که مناسک حج از احرام گرفته تا رمی جمرات و قربانی، همگی در صدد طرح عدالت در جایگاه یک ارزش و یک معیار و مکانیسم میانجی در زندگی اجتماعی انسان‌ها است تا به انبوه مسلمانان در این اجتماع سالانه یادآوری شود چنانچه عدالت در پهنه جوامع صورت عملی به خود بگیرد، می‌تواند با پی‌ریزی روابط در همه حوزه‌ها، سبب گسترش حلقه‌های پیوند در خلق همکاری‌های اجتماعی دنیای اسلام گردد.

واژگان کلیدی: عدالت؛ حج؛ همبستگی؛ غایت‌گرایی؛ هویت دینی.

* دانشیار، گروه معارف اسلامی و دروس عمومی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.

۱. مقدمه

اهمیت وحدت و انسجام اجتماعی برای پیشبرد اهداف زیست جمعی بشر، مقوله‌ای انکارناپذیر است. به استناد آنچه تاریخ اسلام بر آن گواهی می‌دهد، هیچ عاملی چون تلاش برای برقراری عدالت، نمی‌تواند همبستگی عمیق عمومی را به دنبال آورد. با ورود اسلام به مدینه و استقرار بنیان عدل‌مدار حکومت نبوی، امکان شکل‌گیری یک نظام سیاسی و اجتماعی مطلوب و کارآمد فراهم گردید.

حج به‌مثابه یک فریضه الهی و حضور در سرزمین وحی و یادآوری گذشته پرافتخار اسلام، با هدف متقاعدشدن انبوه مسلمانان به اینکه عدل‌مداری، سبب پویایی امت اسلامی گردیده و در سایه‌سار آن، تداوم با اقتدار آیین نبوی به دنبال خواهد آمد، ضرورت همبستگی به‌منظور تحقق این مهم را به مسلمانان یادآور می‌گردد. از همین رو، بزرگان دین همچون حضرت فاطمه (س) حج را عامل استوار ساختن دین شمرده‌اند.^۱ امیرالمؤمنین (علیه السلام) در حکمت ۲۴۹ نهج‌البلاغه می‌فرماید: «الحج تقویة الدین؛ فلسفه حج، تقویت دین است». شهید مطهری نیز در توضیح این کلام می‌نویسد: «اندک مطالعه در وضع حج، به ما می‌فهماند که منظور شارع مقدس اسلام از تشریح حج این بوده که مسلمانان به یکدیگر نزدیک‌تر شوند و وسیله‌ای به وجود آید که مسلمانان عالم، یکدیگر را در یک نقطه ملاقات کنند و پیوندشان محکم‌تر گردد و به این وسیله، اسلام قدرتمند می‌گردد».^۲

از این رو، فروگاهش حج به پدیده‌ای صرفاً تعبّدی و بسنده‌نمودن به اجرای برخی احکام و واجبات - آن هم با تلقی عدم ارتباط این اعمال با سایر ابعاد زندگی اجتماعی - برداشتی ناصواب است؛ چه آنکه از مجموع آیات و احادیث واردشده در این زمینه، می‌توان به این مطلب رسید که شارع مقدس از حجاج این انتظار را دارد که پس از آشنایی با مظاهر عدل الهی در قالب مناسک متعدد حج و دیدار از محل برپایی نخستین حکومت عدل اسلامی در مدینه، به ضرورت قیام برای انجام وظیفه و مسئولیت سترگ اقامه عدالت به‌منزله یک مصلحت در جای‌جای دنیای اسلام بی‌ببرند، (۱) چه آنکه حُسن عدالت در سازگاری‌اش با غرضی است که از اجتماع مدنی منظور است و آن به این است که در جامعه، هر صاحب حقی به حق خود برسد.^۳

۱. محمدباقر بن محمد تقی مجلسی، بحارالانوار، جلد ۲۹، چاپ دوم (بیروت: مؤسسه وفا، ۱۴۰۷ق.م)، ۲۲۳.

۲. مرتضی مطهری، یادداشت‌های استاد مطهری، جلد ۲، چاپ چهارم (تهران: صدرا، ۱۳۸۴)، ۲۱۵.

۳. سید محمدحسین طباطبائی، تفسیر المیزان، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، جلد ۱۶ (قم: مرکز نشر فرهنگی رجاء، ۱۳۷۴)، ۳۷۳.

حج؛ نمود همبستگی دینی معطوف به عدالتِ مسلمانان / عطارزاده ۲۴۹

بر اساس دیدگاه قرآن، ایجاد انسجام اجتماعی از سنخ مکانیکی و مبتنی بر روح جمعی، علاوه بر باورهای مشترک اعتقادی، نیازمند نظام فرهنگی مشترک است. برای ایجاد انسجام اجتماعی، نظام ارزشی مشترک نیز ضروری است؛ زیرا اولاً، تدبیر امور، تحت نظارت نظام ارزشی صورت می‌گیرد؛ ثانیاً، باورها در ارزش‌ها تجلی پیدا می‌کند و در هنجارها و نمادها پدیدار می‌شود. بارزترین ویژگی نظام ارزشی مورد نظر قرآن، علاوه بر ابتنا بر ایمان، ناظر به چگونگی ایجاد روابط مطلوب اجتماعی است. به همین دلیل وقتی قرآن از ارزش‌های مدنظر خویش سخن می‌گوید، اصلی همچون «عدالت» در ایجاد جامعه منسجم و همبسته را مورد عنایت ویژه قرار می‌دهد تا آنجا که در آیه ۲۵ سوره حدید، حتی هدف از ارسال پیامبران را اهتمام به اجرای عدالت معرفی می‌کند.

مناسک جمعی از جمله حج، کارکرد مؤثری در ایجاد انسجام اجتماعی می‌تواند داشته باشد؛ زیرا اینگونه امور در صورتی که بر پایه یک سازوکار میانجی همچون عدالت مبتنی گردد، هم انگیزه اشتیاق جمعی و هم درعین حال، تجدیدعهد و ایمان به عقاید را سبب می‌شود.

۲. پیشینه پژوهش

میرعلی و عظیمی،^۴ در مقاله «نقش عدالت در تحقق همگرایی جهان اسلام» نشان می‌دهند عدالت حقیقی که معطوف به مبدأ و معاد بوده و مورد تأیید قرآن است نه با اجبار به همگرایی و نادیده‌انگاری تفاوت‌ها که با تکیه بر مشترکات و به روش کثرت‌گرایی عدالت‌طلبانه می‌تواند بلکه باید در نقش مبنا و علت همگرایی قرار گیرد تا تمدن دینی برقرار و از هدر رفت نیروها، استعدادها، منابع و امکانات جلوگیری شود.

اندیشه، رستمی و سپاهیان،^۵ در مقاله «حج، عامل هویت‌یابی مسلمانان و جامعه اسلامی» پس از توضیح مفهوم هویت، آورده‌اند انجام‌دادن مناسک حج، برخورداری از هویت اسلامی را به فرد فرد زائران خانه خدا القا می‌کند و آنان را از غیر مسلمانان متمایز می‌سازد و بدین طریق، مسلمانان را از هویتی غیر از سایر مؤمنان به خداوند، برخوردار می‌کند.

رضائی، کریمیان و محمدی^۶ در مقاله «ظرفیت‌های درونی اسلام در تقویت همبستگی با

۴. محمدعلی میرعلی، و محمدشرف عظیمی، «نقش عدالت در تحقق همگرایی جهان اسلام»، فصلنامه سیاست متعالیه ۱۰، شماره ۳۷ (تیر ۱۴۰۱): ۲۳۷-۲۵۴.

۵. هاشم اندیشه، حیدرعلی رستمی، و محمدامین سپاهیان، «حج، عامل هویت‌یابی مسلمانان و جامعه اسلامی»، فصلنامه مبقات حج ۲۷، شماره ۱۰۵ (آذر ۱۳۹۷): ۱۲۷-۱۴۰.

۶. حسن رضائی، نورالله کریمیان، و محسن محمدی، «ظرفیت‌های درونی اسلام در تقویت همبستگی با تمرکز بر نقش

تمرکز بر نقش حج در وحدت جهان اسلام» به این نتیجه رسیده‌اند که تقویت هویت دینی و سرمایه اجتماعی در حج، زمینه همگرایی ارتباطی را تقویت می‌کند. جمعی بودن و ساختارشکن بودن مناسک حج، مناسکی وحدت‌بخش ایجاد می‌کند. همچنین فضای اخلاقی و زمینه‌های تعامل اقتصادی در حج، برای همبستگی جهان اسلام، قابل تحلیل است.

محمدی^۷ در کتاب حج و تعالی جهان اسلام؛ مروری بر کارکردهای بین‌المللی حج با تمرکز بر بیداری اسلامی به منظور بررسی کارکردهای گوناگون سیاسی، اجتماعی و اقتصادی حج، موضوعاتی همچون بیداری اسلامی و تعامل اسلام و غرب در حج، انقلاب اسلامی، بیداری اسلامی و حج، فلسطین، بیداری اسلامی و حج و... را مورد کاوش قرار داده است.

۳. همبستگی در چشم‌انداز علوم اجتماعی

مقوله پیوستگی اجتماعی از رهگذر نظم و انتظام عمومی، از دیرباز ذهن اندیشمندان علوم اجتماعی را مشغول کرده است. در بین پاسخ‌های متعدد عرضه‌شده، امیل دورکیم - جامعه‌شناس فرانسوی - بر این باور است از آنجاکه تنها شخصیت متمایز از دیگر شخصیت‌ها آن است که از اجتماع برخاسته باشد، اعمال قانون نیز در جامعه‌ای متشکل از چنین شخصیت‌هایی امکان‌پذیر است. بر این اساس در نگرش وی، تبیین رابطه بین تشخص فردی با ارزش‌های اخلاقی، اهمیتی ویژه دارد.^۸

به اعتقاد دورکیم، یک قبول اخلاقی فراگیر شرط لازم همبستگی اجتماعی است. در این صورت، دل‌بستگی فرد به جمع، الهام‌بخش او در همه فعالیت‌ها و اقدامات خواهد بود. دورکیم سرشت آدمی را متضمن نوعی دوگانگی می‌داند که طبق آن، از یک طرف «خودخواه» و از طرف دیگر «نوع‌دوست» است. او وجود جامعه را به حفظ حد معینی از نوع‌دوستی وابسته می‌داند و عقیده دارد نوع‌دوستی، سبب معطوف‌ساختن اراده‌های افراد به سوی جهتی واحد می‌گردد. در این صورت، اشتراک باورها و اعتقادات ناظر به رفتار اجتماعی، عامل انسجام و همبستگی اجتماعی خواهد شد. درست همانند اجزای تشکیل‌دهنده اجسام مادی

حج در وحدت جهان اسلام»، فصلنامه اسلام و مطالعات اجتماعی، ۳، شماره ۲ (مهر ۱۳۹۴): ۲۶-۲۷.
۷. محسن محمدی، حج و تعالی جهان اسلام؛ مروری بر کارکردهای بین‌المللی حج با تمرکز بر بیداری اسلامی (تهران: نشر مشعر، ۱۳۹۳).

۸. امیل دورکیم، درباره تقسیم‌کار اجتماعی، ترجمه باقر پرهام (تهران: کتابسرای بابل، ۱۳۶۹)، ۴۵.
۹. کنت تامپسن، نظریه دورکیم درباره همبستگی اجتماعی. ترجمه مهناز مستقی پرست، چاپ اول (تهران: انتشارات نشر نی، ۱۳۸۸)، ۱۰۹-۱۱۳.

حج؛ نمود همبستگی دینی معطوف به عدالتِ مسلمانان / عطارزاده ۲۵۱

که هر چقدر شمار آنان بیشتر شود، پیوند مستحکم‌تر مواد را در پی دارد، فزونی مناسبات اجتماعی هم با ایجاد پیوندهای متعدد، زمینه وفاداری بیشتر افراد به قواعد گروه مربوطه را فراهم می‌سازد. وی بر این باور است نوعی «وجدان جمعی» توانمند برآمده از باورها و احساسات مشترک میان شهروندان می‌تواند سبب ایجاد نوعی پیوند مکانیکی، یعنی همسویی بر پایه مشابهت و همگونی بین آحاد اجتماع گردد. در این بین، باورهای دینی بیش از سایر عوامل قادر به ایجاد وجدان جمعی لازم است.^{۱۰}

مسلم است وجدان عمومی به شرطی کارآیی دارد که به رفتاری اصولی تبدیل شده باشد و چنانچه کلیت و ابهام روش‌های تفکر بازتولید نگردد، به ضعف می‌گراید. البته مقصود دورکیم آن نیست که وجدان عمومی در شرف تحلیل رفتن کامل است، بلکه ناظر به این واقعیت است که کلیت و ابهام روش‌های تفکر و احساس آن نسبت به گذشته، بیشتر شده است. از این رو، عرصه برای طرح رویکردهای مخالف و عملکرد آزاد نیروهای بشری، گشوده شده است.^{۱۱} به عقیده یورگن هابرماس (از دیگر اندیشمندان حوزه علوم اجتماعی)، در تکوین جهان اجتماعی، چنین روندی به شکل‌گیری روندی خاص به نام «کنش ارتباطی» می‌انجامد که نقش محوری منحصر به فردی ایفا می‌کند. بنا به تعریف وی، «کنش ارتباطی به تعامل دست‌کم دو عامل اشاره دارد که قادر به سخن‌گفتن هستند ... و روابط شخصی برقرار می‌کنند ... عاملان در پی رسیدن به درکی از شرایط و اهداف کنش خود به دنبال آن هماهنگ نمودن این کنش‌ها بر اساس توافق هستند».^{۱۲}

این نوع کنش بنا به باور او، عقلانیت خاص خود را دارد که از آن به عقلانیت ارتباطی تعبیر می‌کند که در استدلال - به‌مثابه بازتاب کنش مذکور - نمود می‌یابد. «شکل ارتباطی خاص در زیست جمعی» در صورت اجماع همگانی بر ارزش‌های اخلاقی، رسمیت می‌یابد. بنا به جایگاه و اثرگذاری خاص این اجماع باید باورها و ارزش‌های اخلاقی مشترک فردی پاس داشته شود؛ چراکه اخلاق عمومی توسط کنش ارتباطی با متعهد ساختن گویندگان و شنوندگان به محترم شمردن باورهای یکدیگر صیانت می‌گردد. در واقع این نوع کنش در صدد ایجاد هماهنگی بین غایات و ایدئال‌های مشخص افراد با دریافتی همگون از باورها و اهداف

۱۰. ادوارد ج. گرب، *نابرابری اجتماعی: دیدگاه‌های نظریه‌پردازان کلاسیک و معاصر*، ترجمه محمد سیاهپوش و احمد رضا غروی‌نژاد (تهران: نشر معاصر، ۱۳۷۳)، ۱۰۳.

۱۱. دورکیم، *در باره تقسیم کار اجتماعی*، ۱۸۶.

12. J. Habermas, *Rationalization of Society Reason and the Theory of Communicative Action* (London: Heinem, 1984), 85.

عمومی اجتماع است. قداست نهادهای اجتماعی در جوامع سنتی عرصه عمومی از یک سو و مفروضات به نسبت همگون در ورای این عرصه از سوی دیگر محدود می‌گردد، اما کنش ارتباطی فزون‌تر ناشی از «زبانی کردن» قداست مذکور، امکان دستیابی به اجماع و توافق را بیشتر می‌سازد.

به نظر هابرماس، به دلیل ابتدای اعتبار نظریه‌های اخلاقی بر عنصری اصیل در شالوده حیات اجتماعی، رابطه حقیقت و اجماع اهمیت می‌یابد. از این رو، «آنچه نظریه اخلاقی می‌تواند انجام دهد و برای انجام دادن آن باید مورد اعتماد قرار گیرد، توضیح هسته جهان‌شمول شهادهای اخلاقی ما و بدین‌سان، ابطال شکاکیت نسبت به ارزش‌ها است».^{۱۳} از آنجاکه حقیقت در عمل به‌مثابه عنصری بین‌الذهانی در کلام نمود می‌یابد، کارکرد یک وضعیت گفتمانی، کشف آن از راه اجماع مباحثه‌گران است. در پاسخ به ابهام حصول توافق جمعی از طریق گفت‌وگو و استدلال، هابرماس به تحقق نتایج گفت‌وگو و استدلال در قالب توافق امید چندانی ندارد؛ اما در وهله نخست، تنها شیوه عملی و ثمربخش را گفت‌وگو و استدلال می‌داند و در وهله بعد، اجماع بر هنجارهای مشتمل بر فرآیند گفت‌وگو و استدلال را در احتمال نیل به توافق بر سر هنجارهای اساسی جامعه، بیشتر می‌داند. بر اساس دیدگاه وی، به‌منظور تنظیم زندگی به شیوه اجتماعی و دارای سمت‌وسوی همگرا، مشخص‌ساختن و نهادینه‌نمودن پیشاپیش حقوق و وظایف متقابل ضروری برای تداوم عمل گفت‌وگو و استدلال، امری اجتناب‌ناپذیر خواهد بود.^{۱۴}

۴. اسلام و همبستگی اجتماعی

در دو قرن اخیر بسیاری از جامعه‌شناسان بر آن شده بودند تا همانند دیگران به دین، جنبه فردی دهند و آن را از صحنه اجتماع خارج سازند؛ بنابراین لازم بود ثابت کنند دین در همبستگی اجتماعی، نقش اساسی ندارد. آگوست کنت که او را بنیانگذار جامعه‌شناسی امروزی می‌دانند، پی برد که دین وحدت‌بخش و قوام‌بخش ارزش‌ها و هنجارهای مشترک است؛ زیرا در غیر این صورت، خواسته‌های فردی، سبب از هم‌گسیختگی شیرازه اجتماع خواهد شد. «دین به انسان‌ها اجازه می‌دهد تا بر امیال خودخواهانه فایق آیند و برای عشق به هموعان خود فراتر از این خودپرستی‌ها عمل کنند. دین همانند شیرازه نیرومندی است که

13. J. Habermas, *Moral Consciousness and Communicative Action*, trans. C. Brisige (London: Polity Press, 1990), 11.

14. J. Habermas, *Remarks on the discussion* (London: Heinem, 1992), 127.

حج؛ نمود همبستگی دینی معطوف به عدالتِ مسلمانان / عطارزاده ۲۵۳

افراد جامعه را با یک کیش و نظام عقیدتی مشترک به همدیگر پیوند می‌دهد. دین سنگ بنای سامان اجتماعی است و برای مشروع‌سازی فرمان‌های حکومت اجتناب‌ناپذیر است. هیچ قدرت دنیوی نیست که بدون پشتیبانی یک قدرت معنوی دوام آورد.^{۱۵} سرانجام آگوست کنت مجبور شد به نقش محوری دین در زمینه همبستگی اجتماعی اعتراف کند.

عقیده جامعه‌شناسان پس از کنت بر آن بود به‌رغم رویگردانی بشر امروز از دین به معنای سنتی خود، ولی به یک آگاهی گروهی و مشترک رسیده که دارای ارزش‌ها و هنجارهای ویژه‌ای است؛ به عبارت دیگر آنچه تغییر کرده، عنوان دین است، ولی اگر دین، یعنی وجدان جمعی به معنای عام خود را حذف کنیم، جامعه دچار بحران و آنومی خواهد شد. از این رو، امروزه در غرب نهادهای سنتی رو به افول نهاده‌اند، ولی در عوض اعتقاد به لیبرالیسم، در حال گسترش است. باید توجه داشت که لیبرالیسم، دین جدیدی است که نقش ادیان سنتی را ایفاء می‌کند. جوامع در حال توسعه مانند بیشتر کشورهای جهان سوم وقتی به سرعت به سوی پیدایش ماشین‌های نیرومند و تمرکز بزرگ نیروها و سرمایه و در نتیجه، تقسیم کار به شکل پیچیده حرکت کنند، آگاهی گروهی و مشترک جامعه تهدید و سود فردی بر علایق جمعی چیره می‌شود. از سویی آگاهی و وجدان جمعی جدید (دین جدید) به همان سرعت پدید نمی‌آید. به دیگر سخن، ایمان به دین سنتی فرو می‌ریزد و ایمان به دین جدید هم جایگزین نمی‌شود. در این میان، وضعیت آنومی و ناهنجاری پدید می‌آید. آنومی به معنای نبود همبستگی اجتماعی در جامعه است که سبب کشمکش اجتماعی و سرگردانی فردی و جنگ برای قدرت و ثروت می‌شود.^{۱۶}

اسلام به‌منزله کامل‌ترین دین برای هدایت بشر، بهترین معیارها و محورها را برای وفاق اجتماعی و همبستگی، اصول و مبادی دین معرفی می‌کند که از فطرت سلیم بشری نشئت گرفته است. علامه محمدتقی جعفری می‌گوید: «آنچه می‌تواند حیات انسان را در این جهان هستی دارای فلسفه و هدف قابل قبول نماید، دین است. اصول و مبادی کلی که متن دین الهی را تشکیل می‌دهند، همواره در طول تاریخ متحد بوده‌اند. بنابراین، بنای وحدت امت اسلامی، همان دین فطری است.»^{۱۷} «همگرایی» به‌مثابه یک آموزه مطلوب فطری، پوششی برای ساختارهای چندگانه فکری و فرهنگی بوده و ضروری‌ترین راهبرد برای مدیریت تفاوت

۱۵. لوئیس کوزر، زندگی و اندیشه بزرگان جامعه‌شناسی، ترجمه محسن ثلاثی (تهران: انتشارات علمی، ۱۳۶۸)، ۳۴.

۱۶. حسین بشیریه، انقلاب و بسیج اجتماعی، چاپ اول (تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۴)، ۴۹.

۱۷. سید احمد موقفی، استراتژی وحدت در اندیشه سیاسی اسلام، با مقدمه محمدتقی جعفری، جلد اول (قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۰)، ۱۲.

ها و تضادها، نه نفی و انکار گوناگونی‌ها، بلکه پیشه ساختن مشیء همبستگی است. «وحدت» به مفهوم فلسفی آنکه تحول اتحادی از پی استهلاک دوگانگی‌ها است، در مسائل اجتماعی، منظور نیست؛ زیرا اساس تمایزات فکری و فرهنگی، قراردادی نبوده و زدایش آنها نیز با بستن میثاق همگرایی، مقدور نخواهد بود. همگرایی مطلوب در جوامع بشری به‌ویژه جهان اسلام، زمانی تحقق می‌یابد که به تعبیر دورکیم مسلمانان با نگاهی نوع‌دوستانه، کمبودها و موانع شکوفایی و پیشرفت جامعه اسلامی را به نحو شایسته جبران نمایند.

علامه جعفری در مقدمه کتاب *استراتژی وحدت در اندیشه سیاسی اسلام*، سه قرائت مطلق، مصلحتی و معقول را از وحدت و همگرایی ارائه داده است.^{۱۸} از میان آن سه تأویل از همگرایی، تنها همگرایی معقول، یک ضرورت برای استمرار حیات اجتماعی هر جامعه است که در تعبیر هابرماس از آن به «عقلانیت ارتباطی» یاد گردید. تأویل و قرائتی که بر بنیان اصول و عقاید مشترک سازمان‌یافته استوار گشته و باورهای شخصی، محلی و گروهی نقشی در برهم زدن آن ندارند.

این همگرایی معقول آشکارا در آیه ۱۰۳ سوره آل‌عمران، مورد تصریح قرار گرفته است؛ آنجا که می‌فرماید: و همگی به رشته (دین) خدا چنگ زده و به راه‌های متفرق نروید و به یاد آرید این نعمت بزرگ خدا را که شما با هم دشمن بودید، خدا در دل‌های شما الفت و مهربانی انداخت و به لطف و نعمت خدا همه برادر دینی یکدیگر شدید.

در این کریمه قرآنی مبتنی بر جهان‌بینی الهی، گرچه تحقق منفعت امت اسلامی، در بستگی تام به کوشش آحاد مسلمین معنا شده، این نکته نیز مغفول نمانده که کسب منفعت هرگز نامحدود و بی‌قید نبوده و در چهارچوب ضوابط و قوانین خاص حقوقی و الهی معطوف به نفی عوامل مخل وحدت، موجه و ارزشمند است. به دیگر سخن، بهترین وجه و کامل‌ترین شکل همبستگی اجتماعی در نگرش قرآن، آن است که بر محور خدا و معارف و ارزش‌های نشئت‌گرفته از او بنیان گردد.

۵. عاملیت عدالت در همبستگی اجتماعی در اندیشه اسلامی

در مکتب حقوق طبیعی غرب در باب عدالت که ساختار اجتماعی انسان‌ها بر اساس حقوق آنان شکل می‌گیرد، علت فاعلی مقدم بر علت غایی و انسان و امیال او مقدم بر اهداف، آرمان‌ها و

۱۸. موقی، *استراتژی وحدت در اندیشه سیاسی اسلام*، ۱۸.

حج؛ نمود همبستگی دینی معطوف به عدالتِ مسلمانان / عطارزاده ۲۵۵

تکالیفی است که او در برابر آنها دارد.^{۱۹} در این رویکرد که با دو ویژگی علم‌گرایی و اجتناب از فراطبیعت شناخته می‌شود،^{۲۰} انسان‌ها با انحصار در علمانیت و دنیاگرایی، همواره در تعاملات اجتماعی خویش دچار معضل «تعارض منافع» گردیده و محاسبات دنیوی بر اساس معادله سود و زیان مادی، آنان را به هر نوع تلاشی برای کسب منافع مادی وادار می‌کند.

بر اساس اندیشه‌های سیاسی غایت‌گرا و آرمانگرا در مکاتب الهی و به‌ویژه اسلام، عدالت الهی سه قسم است: تکوینی، تشریحی و جزایی. عدالت تکوینی آن است که خداوند متعال هر کسی را به اندازه آنچه استحقاق دارد، وجود و استعداد و کمالات وجودی عطا کند. عدالت تشریحی آن است که خداوند متعال در هر زمانی به وسیله انبیا و اوصیا، آنچه را سبب رشد و کمال انسان‌هاست، به آنها گوشزد می‌کند و زیر عنوان شریعت، وسایل اعتدال دنیا و آخرت آنها را فراهم می‌کند، نه آنها را به آنچه مقدورشان نیست مکلف می‌کند و نه آنچه را مایه سعادتشان از آنها دریغ می‌دارد.

معنای عدالت جزایی در خداوند متعال این است که در مقام پاداش بین نیکوکاران و ستمکاران فرق می‌گذارد؛ یعنی هر کس را در برابر عملش پاداش می‌دهد. اگر عمل و کارکرد کسی خوب باشد، پاداش نیک دریافت می‌کند و اگر بد باشد، بد می‌بیند. آیات بسیاری در قرآن دال بر این مطلب است.

لازمه عدالت الهی این است که درجات ثواب و عقاب را به اندازه درجات کار نیک و بد می‌داند، ساختار و مناسبات اجتماعی زندگی انسان را تابع تکالیفی قرار می‌دهد که او در قبال آرمان‌ها اهداف و در یک کلام، کمال و سعادت نهایی خود دارد. از همین جهت است که علی (علیه السلام) در مقام بیان ضرورت وجودی عدل در عرصه عمومی می‌فرماید: «اعدل قَدَم لک القدره؛ دادگری کن تا قدرت تو پایدار و دائمی گردد».^{۲۱} در جای دیگر می‌فرماید: «ما حصل الدول بمثل العدل؛ هیچ چیز چون عدل باعث استحکام دولت‌ها نشده است».

بر این اساس در بینش اسلامی، عدالت‌خواهی زمانی به همگرایی ختم می‌شود که تحقق عدالت به‌مثابه یک امر حقیقی فرض شده و تحت تأثیر مبانی مادی‌گرایانه، به غرض‌های نفاق‌انگیز دنیوی آلوده نشود. از این رو، گرچه عدالت را می‌توان با دو وجهه طبیعی و غایی پیگیری

۱۹. لئو اشتراوس، حقوق طبیعی و تاریخ، ترجمه باقر پرهام (تهران: انتشارات آموزش و انقلاب اسلامی، ۱۳۶۹)، ۲۶۴.

۲۰. سید مهدی بیابانکی، «مشخصه‌های اساسی طبیعت‌گرایی در فلسفه معاصر غرب»، فصلنامه غرب‌شناسی بنیادی، دوره ۹، شماره ۱ (اردیبهشت ۱۳۹۷)، ۲۸.

۲۱. عبدالواحد الآمدی التمیمی، غرر الحکم، ترجمه حسین شیخ‌الاسلامی، جلد ۱ (قم: انصاریان، ۱۳۷۴)، ۱۱۰.

نمود، رویکرد غایت‌اندیشانه به عدالت، اتحاد و همگرایی اجتماعی را بیشتر و بهتر تأمین و تضمین خواهد نمود.^{۲۲}

از این رو، «عدالت» غایت‌گرا در ایجاد «همگرایی» جهان اسلام نقش مؤثری ایفا می‌نماید و بالعکس، عدالت طبیعت‌گرا نه تنها ظرفیت لازم جهت ایجاد و گسترش همگرایی ندارد، بلکه در برخی موارد عامل واگرایی جوامع به‌ویژه اسلامی می‌گردد. کارکرد عدالت معطوف به غایت اسلام، به‌گونه‌ای است که به‌واسطه مشخصات و ممیزات خود در ایجاد نظم و نسق و همگرایی بین مسلمین اثرگذار است:

الف) برخورداری از ریشه الهی: بنیان برابری انسان‌ها در نظام عدالت الهی، بر مبنای توحید نهاده شده و اینکه خداوند، خالق و مالک مطلق انسان‌ها است. از این رو، برابری انسان‌ها نیز مبتنی بر توحید بوده و برابری انسان‌ها نیز از رابطه برابر آنها با خداوند نشئت می‌گیرد.^{۲۳} منشأ الهی عدالت، مبنای تساوی همه انسان‌ها در برخورداری از نعمت‌ها و ثروت‌هایی است که خداوند آفریده است.

ب) حق و حقیقت‌گرایی در عدالت: حق، تقدّم ایضاح مفهومی بر عدالت دارد و از این رو، باید حق هر موجودی، مشخص و حدود حقوق موجودات معین باشند تا حق هر موجودی به مرحله اثبات برسد. بر بنیان جهان‌بینی اسلامی، با تعریف عدالت به رعایت حق، جعل و مرجعیت تعیین این حق، با خداوند است.^{۲۴} در نظام عدالت الهی، حق‌ها ریشه یافته از حق خدا و عدالت نیز مبتنی بر حق‌های واقعی است. بنابراین، عدالت به‌مثابه تأمین‌کننده حقیقی مطرح است که حقیقت آن، ریشه در حقانیت، خالقیت و مالکیت خداوند دارد. بی‌شک چنین عدالتی به نحو شایسته، عامل انسجام و همبستگی اجتماعی خواهد شد یا حداقل عامل نشئت و واگرایی نمی‌گردد.

ج) سعادت‌گرایی در عدالت: آنگاه که هدف اساسی از خلقت، نیل به کمال و سعادت باشد، عدالت که محور نظام هستی است، نمی‌تواند فارغ از سعادت باشد. از این رو، اعطای حق به صاحبان آنکه معنای عدالت است، در پناه اجرای عدالتی محقق می‌شود که سعادت

۲۲. محمدعلی میرعلی و محمدشرف عظیمی، «نقش عدالت در تحقق همگرایی جهان اسلام»، فصلنامه سیاست متعالیه، سال ۱۰، شماره ۳۷ (تیر ۱۴۰۱)، ۲۴۳.

۲۳. علی اصغر پورعزت، عدالت حق‌مدار (تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۹۱)، ۳۱.

۲۴. محمدرضا حاتمی و جبار رحمانی، عدالت در اسلام، جلد ۲ (تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، ۱۳۹۱)، ۲۴۷.

حج؛ نمود همبستگی دینی معطوف به عدالت مسلمانان / عطارزاده ۲۵۷

انسانی را منظور نموده باشد. سعادت محوری و غایت سعادت‌مندی در نظام رفتار انسانی، باعث همگرایی شده و انسان‌ها را در غایت مشترک که همان سعادت است، هم‌جهت و همگرا خواهد کرد.

(د) دین و ایمان: هدف از زیست مؤمنانه انسان، تکامل اختیاری و قرب به خداوند است^{۲۵} و نیز انسان، دارای هویت فردی و اجتماعی است.^{۲۶} بنابراین، خداوند هم در پیدایی عدالت و هم در پایایی آن، محور است تا انسان را از عدالت بهره‌مند نماید. چنین عدالتی به دلیل آنکه ریشه در هستی‌شناسی الهی دارد که همه را یک رنگ و مساوی در خلقت می‌داند، می‌تواند در همگرایی نقش مؤثری ایفا نماید.

(ه) کرامت و برابری انسان‌ها: یگانگی سرشت انسان‌ها به‌مثابه مخلوقات همسان، مقوم برادری و برابری است. «الناس سواء کأسنان المشط.»^{۲۷} از این رو، این یگانگی در برابر خداوند زیربنای عدالت اجتماعی می‌شود و عدالت، به‌مثابه راهکاری برای استقرار برادری و برابری میان انسان‌ها و در نتیجه همگرایی میان جامعه بشری است.

(و) شریعت: شریعت به‌منزله ظهور دین در عرصه رفتار انسانی، ضامن و حافظ عدالت است، پس هم از طریق صیانت از کرامت انسانی و هم از راه نظام عمل متقابل انسان‌ها، مبنایی برای اجرای عدالت است.

با این توضیح که حدود و الزامات شریعت از کرامت انسانی، پاسبانی نموده و هم در دادوستدهای روزمره، به رعایت عدالت، حکم می‌کند، به‌طور حتم در جوامعی که عدالت از چنین ضمانت اجرایی و صیانتی برخوردار باشد، همگرایی نتیجه قطعی آن خواهد بود.

(ز) عقلانیت: همگرایی آگاهانه و توافقی و مبتنی بر «عقلانیت»، تنها گزینه برای رهپویان مسیر مسالمت و همگرایی است. از آنجاکه نیاز بنیادین به عدالت و نیز ضرورت همگرایی، با ابتدا بر تعقل و تفکر، فهم و درک می‌شود، از این رو، عقلانیت، از مبانی عدالت بوده و مبنای همگرایی قرار می‌گیرد. اهتمام به تفکر و تعقل، هم زمینه اجرای عدالت و هم نیل به همگرایی را تسهیل می‌کند. بی‌شک، همزیستی مسالمت‌آمیز که زمینه‌ساز همگرایی است، با عدالت میسر می‌شود؛ زیرا عدالت چنانچه برخی بیان داشته‌اند، همان توازن در تنظیم خواسته‌ها

۲۵. مؤمنون، آیه ۱۱.

۲۶. مطهری، یادداشت‌های استاد مطهری، ۲: ۳۳۵.

۲۷. ابوالقاسم پاینده، نهج الفصاحه، چاپ چهارم (تهران: انتشارات دنیای دانش، ۱۳۸۲)، ۷۸۹.

است.^{۲۸} وقتی خواسته‌های واحدها و آحاد جامعه متوازن نباشد، تضاد و تعارض رخ خواهد داد و توافق بر سر همگرایی، مشروط به رعایت عدالت است.

این همه گواه بر اثر ژرف عدالت‌مداری در پویایی اجتماعی است که ضمن پذیرش وجودی قدرت عمومی، با اتخاذ راه‌کارهایی که همدلی و پیوند بین اجزای پراکنده جامعه را به دنبال دارد، از بروز گسست و دو دستگی بین حامیان قوی ساختاری الهی مبتنی بر عدل جلوگیری می‌کند.

۶. کارکرد حج در تکوین هویت جمعی عدالت‌مدار به منظور ایجاد همبستگی اسلامی

هویت دینی (۲) را به سبب اهمیت فوق‌العاده و جایگاه والای آن، می‌توان مهم‌ترین بعد هویت در جوامع دین‌مدار دانست که نقش بسزایی در هویت‌بخشی به افراد جامعه ایفا می‌کند. این هویت عبارت از مجموعه‌ای شناختی، اعتقادی و روانی شامل ارزش‌ها، هنجارها، باورها، احساسات، نمادها، طرز تلقی‌ها و آگاهی‌های مختص به یک خود فردی اجتماعی است که حول یک محور غایی (مفهوم مقدس) سازمان یافته است و با اثرگذاری بر کنش‌های اجتماعی، از یک سو، سبب همبستگی و انسجام درون‌گروهی (درون دینی) در میان اعضای گروه (دینداران) می‌شود و از سوی دیگر، زمینه‌های تمایزات «برون‌گروهی» (برون‌دینی) را با دیگر افراد و گروه‌ها فراهم می‌آورد.^{۲۹}

عوامل مختلفی در شکل‌گیری هویت دینی در سطح فردی و اجتماعی نقش ایفا می‌کنند که از آن میان می‌توان مناسک حج را از حیث اثرگذاری شگرف بر ایجاد هویت جمعی معطوف به عدالت‌خواهی، متمایز و برتر دانست. در طول موسم برگزاری حج همواره پرسش‌هایی از قبیل «من کیستم و از کجا آمده‌ام؟»، «در نهایت به کجا خواهم رفت؟»، «هدف از آفرینش من چه بوده و چه وظیفه‌ای بر عهده دارم؟» که مهم‌ترین مسائل در شکل‌گیری هویت دینی افراد هستند، در درون حج‌گزاران مرور می‌شود که ارائه پاسخ‌های منطقی را می‌طلبند.

در واقع هدف از همه آنچه در اعمالی چون احرام، طواف، سعی، وقوف و ... مدنظر است، اینکه حج‌گزار با خود بیندیشد که خلقت این جهان بیهوده نیست و وی نیز بی‌دلیل آفریده نشده و در نتیجه برای او در طول حیات دنیوی تکالیفی در نظر گرفته شده است که

۲۸. مطهری، یادداشت‌های استاد مطهری، ۲۲:۲۱۰.

۲۹. محمود زتوفی، «مؤلفه‌های هویت دینی»، در فصلنامه دین و ارتباطات، ۷، شماره اول و دوم (پیاپی ۳۷ و ۳۸) (بهار و تابستان ۱۳۸۹): ۱۰۵.

حج؛ نمود همبستگی دینی معطوف به عدالتِ مسلمانان / عطارزاده ۲۵۹

خدای متعال پیوسته ناظر به چگونگی انجام آنها می‌باشد. فضای معنوی و سراسر توجه به خالق حاکم بر حج و مناسک آن، مجالی برای درک ژرف‌تر درباره مسئولیت‌های فردی و اجتماعی به حاجیان فراهم می‌آورد و هدف مشخصی را که قرب الهی است، برایشان مشخص می‌شود تا با حرکت در این مسیر، هویت خاص دینی خود را بیشتر و بهتر باز یابند.

از مؤلفه‌های مهم هویت اسلامی، توجه و اهتمام به امور دیگر مسلمانان است. اینکه در روایت آمده است او که صبح کند و دغدغه مسلمانان را نداشته باشد، از دایره اسلام خارج است (۳)، یک یادآوری مهم و ضروری به‌منظور اهتمام و توجه به امور جامعه اسلامی است که تحقق آن، پویش جمعی مسلمانان در راستای زدودن بی‌عدالتی‌ها را ایجاد می‌کند. در واقع، نتیجه محتوم بی‌تفاوتی آحاد هر جامعه‌ای از جوامع بشری نسبت به امور آن جامعه، فنا و نابودی آن جامعه در اثر گسترش ستم و بی‌عدالتی خواهد بود.

بنابراین، اطلاع کافی و دائمی مسلمانان از وضعیت جامعه اسلامی، امری ضروری است. آنان باید تهدیدها و فرصت‌ها را بشناسند و با یکدیگر برای حل مشکلات یکدیگر هم‌افزایی کنند و در کمک به یکدیگر بکوشند. حضرت صادق (علیه السلام) در حدیثی می‌فرماید: «فَجَعَلَ فِيهِ الْإِجْتِمَاعَ مِنَ الشَّرِّقِ وَالْغَرْبِ لِيَتَعَارَفُوا... خداوند اجتماع عظیم شرق و غرب را در حج قرار داد تا مسلمانان با یکدیگر آشنا شوند و از آداب و اخلاق و فرهنگ‌های همدیگر آگاه گردند».^{۳۰}

همچنین در تعبیر امیرالمؤمنین (علیه السلام)، تداوم حیات اسلام در گرو برپایی حج تلقی گردیده: «لَا تَزَالُ الدِّينَ قَائِمًا مَا قَامَتِ الْكَعْبَةُ»؛ «مادام که کعبه به پاست، اسلام پا برجاست»؛^{۳۱} یعنی تا زمانی که حج زنده و باقی است، اسلام و دین نیز زنده و باقی است. اهمیت حج به گونه‌ای دیگر در خطبه اول امیرالمؤمنین (علیه السلام) در نهج‌البلاغه بازتاب یافته است: «جَعَلَهُ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى لِيَأْتِيَهُمْ عِلْمًا»؛ کعبه پرچم مقدس اسلام و رمز وحدت و استقلال مسلمین است. پرواضح است که اجتماع ندانسته و نفهمیده انبوه مردم در مکه و انجام یک سلسله مناسک که فلسفه آن برای ایشان نامعلوم باشد، نمی‌تواند افراشته‌گی پرچم اسلام را سبب گردد، بلکه آن‌گاه که حاجیان با آگاهی از مسئولیت مسلمانی، به آنچه از جانب صاحب بیت بدان امر شده‌اند (۴) و اهتمام ورزیدن به این مسئولیت سترگ که خداوند آن را از مؤمنین انتظار دارد، شایستگی علمداری اسلام را پیدا خواهند نمود.

۳۰. محمدبن حسن حرعاملی، الفصول المهمه فی اصول الانمه، جلد ۸ (قم: مؤسسه معارف اسلامی، ۱۴۱۲ق)، ۹.
۳۱. محمدبن علی ابن بابویه قمی، علل الشرائع، ترجمه محمدجواد ذهنی تهرانی، جلد ۲، چاپ دهم (قم: مؤمنین، ۱۳۸۸)، ۲۸۰.

مناسک حج به‌منزله یک برنامه انسان‌ساز، با تقویت مفاهیمی چون تعادل، توانایی تحمل محرومیت و توانایی بر فداکاری و ایثار که اراده و تن مسلمان را در برابر نیازهای مختلف مادی و روانی مقاوم می‌گرداند، وی را برای بر دوش گرفتن این مسئولیت آماده سازد؛ در واقع شخص حاجی بر شیوه‌ای تربیتی فردی و اجتماعی بر وفق قانون توحیدی پای می‌فشارد و عمل می‌کند تا بتواند حالات نابهنجاری همچون فاصله گرفتن از منش مبتنی بر توازن و تعادل در برابر نیازمندی‌ها و دارایی‌های گوناگونش که مانع از اثربخشی این داروی شفابخش است را پشت سر گذارد.

در فقره «سَوَاءٌ الْعَاكِفُ فِيهِ وَالْبَادِ» در گزاره قرآنی «إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ الَّذِي جَعَلْنَاهُ لِلنَّاسِ سَوَاءً الْعَاكِفُ فِيهِ وَالْبَادِ وَمَنْ يُرِدْ فِيهِ بِالْحَادِ يُظْلَمِ نُذُفَةً مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ»^{۳۲} بر مساوات و برابری همه‌جانبه انسان‌ها و دولت‌ها در حرم تأکید گردیده است. برابری و مساوات همه‌جانبه انسان‌ها و دولت‌ها در حج، سرمایه‌ای گران‌بها برای شکل‌گیری ارزش‌های مشترک حقوقی در روابط بین‌الملل بر پایه برابری انسان‌ها و دولت‌هاست.

انجام مناسک حج با لباسی یک‌دست و با یک رنگ به نشانه عدم تبعیض میان عرب و عجم یا سیاه و سفید یا فقیر و ثروتمند در محضر خدای کعبه، می‌تواند تلاش جهت تحقق عدالت به‌منزله قسمت تعیین‌کننده از هویت اسلامی را به فرد فرد زائران خانه خدا القا کند. بیرون آوردن جامه در اینجا دارای مفهوم نمادین است و تأکید می‌کند همان‌گونه که اینجا شخص حاجی باید امتیازهای حکومتی یا مالی را - که این جامه نشان‌گر آن است - کنار بگذارد و تنها به وابستگی‌اش به خدا و برابری کاملش با سایر مسلمانان پای فشارد، در زیست معمول خود نیز نباید با تمسک به این‌گونه امتیازات، خود را برتر از دیگران بداند.

طواف افراد ناهمگون در هر مقام و مرتبه اجتماعی در لباسی ساده و همگون فارغ از تعلقاتی همچون رنگ پوست، نژاد و قومیت و ... حول خانه خدا، آشکارا بر یک‌رنگی و همگرایی جامعه توحیدی دلالت دارد و اینکه مسلمانان می‌توانند به‌رغم همه تفاوت‌های موجود، اجتماعی برادرانه را تشکیل دهند و نیز به آنان یادآوری می‌شود که التزام به این رویه به ایام حضور در سرزمین وحی منحصر نگردد، بلکه در بازگشت به کشورهای خود همچنان به این سیره نیکو ملتزم باقی بمانند تا با تأثیرپذیری سائرین، از اهمیت عناوین اعتباری و

۳۲. حج، آیه ۲۵.

حج؛ نمود همبستگی دینی معطوف به عدالت مسلمانان / عطارزاده ۲۶۱

تمایزات نابجای اجتماعی نظیر قومیت، ملیت، رنگ پوست، نژاد و ... سبب ایجاد اختلاف طبقاتی، کاسته شده و با کنار رفتن این گونه عوامل مخلّ یک‌رنگی و وحدت، امکان زیستی متحد و یکدل فراهم گردد. اهمیت انتقال این روحیه از حجاج به هموطنان خود از آنجا دوچندان می‌گردد که در بسیاری از کشورهای اسلامی، برای نام «حاجی» یعنی کسی که این فریضه را انجام داده باشد، ارزش خاصی قائل‌اند. ارزش این عنوان تا بدان حد است که حتی پسران، آن را از پدران و اجداد خود به ارث می‌برند؛ چنانکه این موضوع در کشورهایی چون اندونزی، مالزی و سودان رایج است.

حضور حجاج بیت‌الله الحرام در عرفات و منا را می‌توان نماد معرفت آنان به عدالت الهی (به شرحی که گذشت)، به گونه‌ای دیگر دانست. به قرینه حدیث شریف نبوی «الْحَجُّ عَرَفَةٌ»، بعید نیست در عرفات معرفتی پدید آید که آن معرفت در مورد دیگر یافت نمی‌شود. در بیابانی که فاقد وسایل کافی برای آرامش و آسایش است باید همه حجاج از ملیت‌های مختلف و طبقات متفاوت، مدتی را ناگزیر در آن درنگ کنند و همگان در یک سطح از نظر ظاهر و باطن، حوائج خویش را به پیشگاه حضرت باری تعالی عرضه دارند. آیا وقوفی بدین‌سان نمی‌تواند عالی‌ترین نمونه همبستگی و تجمع و به‌ویژه مساوات و برابری را به ما ارائه کند. آیا این سنت سترگ، برجسته‌ترین و گویاترین نمونه و شعار مبارزه با اختلاف طبقاتی نیست؟ از این گذشته، ازدحام خلق و بلندکردن صداهای خود به انواع تضرع و زاری و التماس به اختلاف زبان‌ها و افتادن هر گروهی پی‌ائمه خود و نظر به شفاعت او داشتن، باید حکایت محشر را یاد آورد که یکایک خلق باید پاسخگوی عملکرد خود باشند تا به عدالت مورد قضاوت قرار گیرند. اینجا کمال تضرع و الحاح را بنماید تا آنجا مبتلا نشود و به برآورده شدن حاجات، ظن بسیار قوی داشته باشد. چشم امید بزرگان دین و غیر آنها همه به کرم و عنایت او جلّ شأنه دوخته شده و گردن‌ها به‌سوی او کشیده و دیدگان از خوف او اشکبار و بندها از ترس او لرزان و زمان، زمان بخشش و احسان است و آبدال و اوتاد در محضر حاضرند و بنای حتمی سلطان بر بخشش و انعام است آیا وقوفی بدین‌سان نمی‌تواند عالی‌ترین نمونه همبستگی و تجمع و به‌ویژه مساوات و برابری را به ما ارائه کند؟ آیا این سنت سترگ، برجسته‌ترین و گویاترین نمونه و شعار مبارزه با اختلاف طبقاتی نیست؟ و همچنین روز خلعت‌پوشی صدر اعظم دولت علیه ولی امر عجل‌الله تعالی فرجه و سهل مخرجه (مجری عدل الهی بر روی زمین) است.^{۳۳} طبق آنچه در بسیاری از روایات آمده، شهر مکه و مجاورت

۳۳. حسین انصاریان، حج درآینه عرفان، چاپ اول (تهران: نشر مشعر، ۱۳۸۶)، ۱۳۲.

کعبه، نقطه عزیمت حرکت و قیام بقیه‌الله الاعظم به‌منظور برپایی حکومت عدل جهانی است. به فرموده امام علی (علیه‌السلام): «إِذَا قَامَ قَائِمُنَا... لَذَهَبَتِ الشَّحْنَاءُ مِنْ قُلُوبِ الْعِبَادِ: آن‌گاه که قائم ما (آل محمد) قیام کند... کینه‌ها از سینه‌ها بیرون رود»،^{۳۴} افزایش رشد فکری مردم و پاک‌شدن دل‌ها از حقد و کینه و نیز تعمیق اخلاق و انسانیت که همگی از نمودهای عدالت الهی بر روی زمین است، از دیگر ویژگی‌های زمانه ولی عصر (عج) معرفی شده است.

بر اساس این روایت در آخرالزمان به دلیل فراموشی و عدم اهتمام به اجرای فرامین خداوند و رهنمودهای اخلاقی و انسانی اسلام به‌ویژه عدالت در گذر زمان، مکه محل انتشار و گسترش عدالت در سراسر گیتی خواهد بود تا با پُرشدن جهان از عدل و داد و افتادن نقاب از چهره‌های دروغین مدعی خوشبختی و سعادت بشریت، برای مردم سراسر دنیا امکان چشیدن مزه خوش صلح و امنیت و آرامش در زندگی در پناه انسانیت و عقلانیت اسلامی، فراهم گردد.

همچنین با رمی جمرات به حاجیان فهمانده می‌شود تا زمان دل نبریدن از همه منابع ظاهری قدرت و مظاهر استکبار شیطانی و دوری نکردن از مظاهر شرک و سرپرستی شیطان، زمینه دریافت و فهم الوهیت و قدرت الهی در جایگاه حامی استوار اقتدار جامعه اسلامی در برابر دشمنان اهریمنی اقامه عدل در عرصه مناسبات تمدنی، فراهم نخواهد شد.

حکمت انجام قربانی، تقرب و تعالی قربانی‌کننده و تقوای او به خداست؛ زیرا آنچه به خدا می‌رسد، باطن و روح عمل است؛ بنابراین، قربانی‌انگام مقبول است که با تقوا انجام گیرد و روح این عمل، تقوا باشد. در انجام قربانی، حجاج ضمن آشنایی با اوج از خودگذشتگی یکی از اولیاءالله و در دنباله‌روی ابراهیم خلیل‌الرحمن، با خالی نمودن دل از غیر خدا، ضرورت ممارست برای دستیابی به سعادت دنیوی و زیست عادلانه از رهگذر نهادینه‌سازی روح فداکاری در خود را می‌آموزند. با گذشتن حاجیان از مال و وقت خود در طریق بندگی، زمینه ایجاد استعداد و ظرفیت گذشتن از اسماعیل‌ها (آمال و آرزوهای فردی) در مراحل بعدی زندگی خود، برای تحقق اهداف بلند اجتماعی از جمله عدالت، در آنان فراهم می‌گردد. بی‌تردید چنانچه با تجمع اشخاصی با تمکن مالی در سرزمین وحی، دغدغه رسیدگی به وضعضعفای مسلمانان طی مناسکی همچون قربانی شکل نگیرد، بعید به نظر می‌رسد فرصت دیگری برای اهتمام به این موضوع فراهم گردد. چه‌بسا یادآوری این نکته مطرح در روایات که

حج؛ نمود همبستگی دینی معطوف به عدالتِ مسلمانان / عطارزاده ۲۶۳

بی‌اعتنایی به انجام فریضه حج، زوال نعمت و بروز فقر و تنگدستی را به دنبال دارد، بر لزوم استفاده از این موقعیت برای اهتمام جمعی مسلمانان در کمک و یاری به برادران گرفتار و تهی‌دست، دلالت داشته باشد. از جمله این روایات، فرمایش رسول مکرم اسلام ﷺ طی خطبه غدیریه است که خطاب به حاضرین فرمودند: «مَعَاشِرَ النَّاسِ! حُجُّوا الْبَيْتَ فَمَا وَرَدَهُ أَهْلُ بَيْتِ إِلَّا اسْتَعْنُوا وَلَا تَخَلَّفُوا عَنْهُ إِلَّا افْتَقَرُوا؛ ای مردم، برای حج رهسپار بیت‌الله شوید؛ زیرا هیچ خاندانی بر آن وارد نشدند، مگر آنکه بی‌نیاز گشتند و تخلف نکردند، مگر آنکه فقیر شدند».^{۳۵} همچنین با توجه به تأثیر شگرف حج در جلب توجه مسلمانان به اهتمام به اوضاع یکدیگر، ترک این فریضه در لسان بزرگان دین از نشانه‌های آخرالزمان معرفی شده است (۶).

گذشته از بُعد جمعی، حتی جنبه فردی حج نیز که نویدبخش پیام آزادی و رهاشدن بندگان از قید شیطان است، در بردارنده آمادگی‌هایی در راستای تقویت پویایی آحاد جوامع اسلامی به‌منظور اهتمام جدی به ابراز هویت ویژه مسلمانی، یعنی اقامه عدل است که اسلام را دین مقبول درگاه الهی می‌گرداند (۷). تحقق عدالت، در گرو گذشتن از منافع فردی و توجه به مصلحت عمومی است. این مهم آن‌گاه حاصل می‌شود که نوعی ضمانت، آحاد جامعه را متقاعد سازد که در صورت صرف نظر از منافع شخصی، دیگران نیز رفتاری مشابه خواهند داشت. به دیگر بیان، این مهم در گرو دو نوع ضمانت است: ضمانت معنوی و درونی که در سایه‌سار برادری آدمیان با هم شکل می‌گیرد و در قالب اصل اخوت اسلامی نمود می‌یابد. از این‌رو، به ریشه فطری و درونی انسان باز می‌گردد که هر چه از اختلافات و عوامل تفرقه‌برانگیز فاصله گرفته شود، غلظت و شدت آن بیشتر خواهد بود؛ اما ضمانت دوم که نوعی ضمانت اجرایی است که نظام‌های سیاسی متولی تأمین آن هستند و در اینجا مجال پرداختن به آن نیست.

آنچه در مناسک حج دیده شده است، معطوف به تقویت ضمانت نوع اول است. انسان مسلمان در جریان حج، گام‌به‌گام در راستای تصفیه و پاک‌سازی درون خود پروانده می‌شود تا پیش از هر چیز، خود را بنده خدا بداند و عبودیت را صرفاً برای خدا بخواهد و هرگز به سلطه دیگری بر خود تمکین نکند. عارف بزرگ مرحوم آقا میرزا جواد ملکی تبریزی در این زمینه فرموده است: «مقصود اصلی از تشریح حج و سائر عبادات، تقویت بُعد روحانی انسان است و تکالیف و فرایض الهی از نظر خاصیت اثرگذاری در روح و جان انسان مختلف‌اند. بعضی اثر تطهیر و تخلیه را دارند که ظلمت را از فضای روح و جان بشر دور می‌کند و بعضی

۳۵. ابومنصور طبرسی، احتجاج، ترجمه بهرادر جعفری (تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۱)، ۶۴.

دیگر موجب تحلیه و تزیین جان و وسیله جلب نورانیت می‌گردد و دسته دیگر، جامع هر دو اثر (تخلیه و تحلیه) هستند و حج از این دسته سوم است؛ زیرا حج یک معجون الهی است که جمیع امراض قلوب مثل بخل و استکبار و اختلاف و... را که مانع نورانیت قلب‌ها هستند، علاج می‌کند.^{۳۶} تفرقه و جدایی مسلمانان از یکدیگر از جمله امراض مذکور باعث ضعف، نزاع و واماندگی در تمام زمینه‌های فرهنگی، اقتصادی، معنوی، نظامی، سیاسی و... خواهد شد. مفسر معاصر، آیت‌الله جوادی آملی با تقسیم اختلاف به دو دسته، می‌فرماید: یک نوع اختلاف، اختلاف قبل از علم است و مقدس و ممدوح است و باعث پیشرفت جامعه می‌شود؛ ولی نوع دیگر اختلاف بعد از علم است، وقتی احکام توحید و نبوت مشخص شد دیگر دلیلی برای اختلاف نیست. اگر مردم اختلاف کردند بعد از اینکه توحید و نبوت را شناختند، ذلیل و خوار می‌شوند.^{۳۷}

به همین دلیل، پیشوایان دین با هدف حفظ عزت مسلمین و در پاسداشت اصل اخوت اسلامی مورد سفارش قرآن کریم (۸) با گفتار و رفتار خویش، پیوسته ضرورت همگرایی را یادآور شده‌اند. مثلاً، حفظ وحدت برای امام علی (علیه السلام) آنقدر حائز اهمیت بود که در برخورد با تفرقه‌اندازان فرموده‌اند: *أَلَا مَنْ دَعَى إِلَى هَذَا الشَّعَارِ فَأَقْبَلُوهُ وَ لَوْ كَانَ تَحْتَ عِمَامَتِي هَذِهِ؛* هر کس مردم را به شعار «تفرقه و جدایی» دعوت کند او را بکشید، هرچند زیر عمامه من باشد.^{۳۸}

همچنین زمانی که معاویه آن بزرگوار را متهم به تفرقه‌افکنی کرد، حضرت طی نامه ۲۲ نهج البلاغه در پاسخ وی فرمود: *«وَ لَيْسَ رَجُلٌ أَحْرَضَ وَ أَعْلَمُ عَلَيَّ جَمَاعَةً أُمَّهُ مُحَمَّدٌ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ أَلْفَتْهَا مِنِّي؛* کسی را پیدا نمی‌کنی که از من حریص‌تر به اتحاد جامعه اسلامی باشد.»

امام صادق (علیه السلام) نیز به تقریب و تقویت روحیه اتحاد و یکپارچگی امت اسلامی سفارش داشت: *«مَنْ صَلَّى مَعَهُمْ فِي الصَّفِّ الْأَوَّلِ كَانَ كَمَنْ صَلَّى خَلْفَ رَسُولِ اللَّهِ؛* هر کس با برادران اهل سنت و در صف اول نماز جماعت آنها نماز بخواند، گویی در صف اول نماز در پشت سر پیامبر نماز خوانده است.»^{۳۹}

۳۶. آقا میرزا جواد ملکی تبریزی، *المراقبات* (قم: دارالمتنقذ المسلم، ۱۳۶۳)، ۱۹۷.

۳۷. عبدالله جوادی آملی، *وحدت جوامع در نهج البلاغه* (قم: نشر اسراء، ۱۳۹۰)، ۱۰۲.

۳۸. ابن ابی‌الحدید، *شرح نهج البلاغه*، جلد ۲ (بیروت: دار احیاء الکتب العربیه، ۱۴۰۴ق)، ۱۱۲.

۳۹. محمد بن یعقوب بن اسحاق کلینی، *الکافی*، جلد ۳، چاپ چهارم (تهران: دار الکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷ق)، ۳۸۰.

حج؛ نمود همبستگی دینی معطوف به عدالت مسلمانان / عطارزاده ۲۶۵

معاویه بن وهب در حدیثی نقل می‌کند: من از امام صادق (علیه السلام) پرسیدم: ما (شیعیان) با دیگران (اهل تسنن) چگونه معاشرت کنیم؟ تکلیف ما چیست؟ امام علیه السلام فرمود: «تَوَدُّوْنَ اَمانَةَ اِلَيْهِمْ وَ تُثِيْمُوْنَ الشَّهَادَةَ لَهُمْ وَ تُعُوذُوْنَ مَرْضَاهُمْ وَ تَشْهَدُوْنَ جَنَائِزَهُمْ؛ امانت آنها را بدهید. برای آنها (اگر شهادت لازم باشد) شهادت بدهید. بیمارانشان را عیادت کنید. (اگر کسی از آنها بمیرد) در تشییع جنازه‌شان شرکت کنید».^{۴۰}

تشویق ائمه اطهار علیهم السلام به حضور در نماز جماعت، نمونه بسیار خوبی برای حفظ وحدت محسوب می‌شود. در مجموعه روایی جامع/حادیث الشیعه، بابی به نام «فصل الجماعة و تأکد استحبابها فی الفرایض» آمده و در آن روایات فراوانی از امامان شیعه درباره اهمیت و جایگاه نماز جماعت و حتی ترجیح آن بر فضیلت اول وقت ذکر شده است.^{۴۱} اهمیت این موضوع زمانی روشن می‌شود که بدانیم بعضاً امامان جماعت از مخالفان فکری و معاندان اهل بیت بوده‌اند؛ حتی در روایتی نقل شده که امام علی (علیه السلام) پشت سر خلفا نماز خوانده است.^{۴۲}

این همه تأکید بر وحدت مسلمانان به این دلیل است که آنان به این باور برسند که تنها با یکدلی و همکاری صمیمانه و گذر از مرزهای ساختگی و اعتباری (ملی، نژادی، قومی و اختلافات مذهبی) می‌توان ظلم و تبعیض را از میان برداشت تا تحت حاکمیت قانون آسمانی اسلام، در سایه تعالی و رشد انسانیت جهانیان عدل الهی را تجربه نمایند؛ ولی اگر مسلمانان به صورت ظاهری در مکه جمع شوند و متوجه چنین حکمت‌های راهگشا و سازنده حج نشوند، مصداق بارز کلام امام علی (علیه السلام) در خطبه ۲۹ نهج البلاغه می‌شوند که فرمود: «اَيُّهَا النَّاسُ الْمُجْتَمِعَةُ اَبْدَانُهُمُ الْمُخْتَلِفَةُ اَهْوَاؤُهُمْ؛ ای مردمی که بدن‌هایشان در یک جا جمع شده است، اما خواسته‌ها و آرزوها و هدف‌هایشان از هم جداست».

۷. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

مقوله همبستگی در پیشبرد اهداف زیست جمعی بشر و از جمله پاسخ به دغدغه «به زیستن»، چنان اندیشه‌ای محوری در طول تاریخ حیات اجتماعی انسان مطرح بوده است. در این راستا هرچند راه‌کارهای مختلفی تجربه شده، شاید هیچ‌یک به اندازه عدالت‌ورزی به دلیل

۴۰. حر عاملی، الفصول المهمه فی اصول الائمة، ۳: ۳۵۳.

۴۱. حسن معزی، جامع/حادیث الشیعه، جلد ۲ (قم: المطبعة العلمیه، ۱۳۸۳)، ۲۶۴-۲۸۵.

۴۲. معزی، جامع/حادیث الشیعه، ۲: ۲۶۴-۲۸۵.

شمول و ژرفای تأثیر، کارآمد و پایدار نبوده است.

هرچند محور شعار و ادعای مسلمانان، عدالت‌گرایانه است، اما در عمل، با ملحوظ شدن تعلقاتی چون مذهب، قومیت و ... به منفعت‌گرایی گرویده و به دلیل عدم عدالت‌خواهی بر اساس نگاه حقیقی و غایی به عدالت که بنیان و قوام هستی بر آن بنا شده است، نه تنها مانع از ایجاد همگرایی مسلمانان شده، بلکه سبب واگرایی و حتی بروز نابرابری و نفاق هم می‌گردد.

از آنجاکه با نهادینه‌شدن هنجارهای اخلاقی، امکان تحقق روند ارتباطی مورد نظر میسر و فراهم می‌شود، خداوند متعال به حضرت ابراهیم خلیل‌الرحمن و اسماعیل ذبیح‌الله مأموریت داد که حریم خانه‌اش را از هر چیزی که مانع سیر و سلوک معنوی باشد، پاک‌سازی نمایند تا ملاقات با یگانه معبود عالم هستی در فضایی دور از هرگونه آلودگی صورت پذیرد. فلسفه تشریح حج نیز غیر از این چیز دیگری نیست که افراد در یک حضور جمعی گسترده، آرمان‌های مشخص فردی خود را در راستای غایات الهی از لوٹ انحرافات پاک و منزه گردانند تا زمینه برای قیام للّٰه (۹) مهیا شود.

از این‌رو، سفر و خستگی‌ها و دوری از خانواده و اجتماعی که انسان مسلمان در آن قرار دارد، حالت جدیدی در حج‌گزار ایجاد می‌کند: او از فشار سختی‌های موجود رها می‌شود و به عملیات آزادی‌بخش می‌پردازد تا در هنگام رویارویی با پرستش‌بتهای مختلف؛ همچون قدرت، ثروت و مقام، بندگی خویش به خدا را در جایگاه نخست قرار دهد. اعمال و مناسک حج نیز گونه‌ای تنظیم شده تا نتیجه، ترک هوای نفس حاجیان که مانع همگرایی است، باشد. زائران الهی در خانه دوست صرفاً به او می‌اندیشند و از ظلمت ماسوی الله‌رهایی می‌یابند تا بتوانند در خانه عشق، مهمان او شوند و آماده تا طواف و نماز و سایر اعمال حج فقط برای او انجام پذیرد؛ یعنی طواف دور خانه عتیق باید سبب آزادی از بند عبودیت غیر خدا شود چنانکه ذبح و قربانی هم باید باعث رهایی انسان از تعلقات و قاذورات گردد. هدف از طواف افراد بدون در نظر گرفتن مقام و شأن اجتماعی و به دور از تمایزات زبانی، نژادی، قومیتی و ... آن هم در لباسی سفید فاقد هر گونه تجملاتی آن است که مسلمین با کنار گذاشتن قومیت و ملیت و نژاد و رنگ و سایر عناوین اعتباری که سبب تمایزات نابه‌جا می‌گردد، زیستی عادلانه را تجربه کنند. از این گذشته، حضور در محضر الهی، فرصت گفت‌وگوشنود برای حاجیان را به‌منظور آگاهی از مشکلات یکدیگر و متعهدشدن برای انجام کنش مداوم ارتباطی به‌منظور جلوگیری از متلاشی‌شدن اراده جمعی حاصل طی مناسک حج در راستای تحقق خواست

حج؛ نمود همبستگی دینی معطوف به عدالت مسلمانان / عطارزاده ۲۶۷

الهی، یعنی مبارزه با ظلم و بی‌عدالتی را فراهم می‌سازد. حاجیان با به ارمغان بردن همین حالت و روحیه برای جوامع خود و با تداوم تعاملات و ارتباطات با مسلمین دیگر و تحکیم ستون نگه‌دارنده دین (عدالت) و اهتمام به اجرای این اصل بنیادین اسلام، ضمن رفع نابسامانی‌های داخل بلاد اسلامی، قادر خواهند بود در برابر ظلم و تعدی کفار و مشرکین، جبهه متحد و استواری تشکیل دهند.

یادداشت‌ها

۱. «جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَامًا لِلنَّاسِ؛ خداوند [زیارت] کعبه بیت‌الحرام را وسیله به پا داشتن [مصلح] مردم قرار داده است».^{۴۳}

2. Religious Identity

۳. امام صادق (علیه السلام) فرموده‌اند: مؤمنان با یکدیگر برادرند و همگی فرزندان یک پدر و مادر هستند و هرگاه به یکی از آنان ناراحتی و مصیبت وارد شود، دیگران در غم او خوابشان نمی‌برد. در این فضای الهی، خودخواهی‌ها از میان رفته و به همکاری و همیاری بدل می‌شود.

۴. «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يُعْظِمُ لَكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ؛ همانا خداوند (مردم را) به عدل و احسان و دادن (حق) خویشاوندان، فرمان می‌دهد و از کارهای زشت و ناپسند و تجاوز، نهی می‌فرماید؛ او شما را موعظه می‌کند، باشد که متذکر شوید».^{۴۴}

۵. «وَنُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا فِي الْأَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ؛ و ما اراده کرده‌ایم بر کسانی که در زمین به ضعف و زبونی کشیده شدند، ممت گذاریم و آنان را پیشوایان و وارثان (روی زمین) قرار دهیم».^{۴۵}

۶. امام صادق (علیه السلام) می‌فرماید: «وَرَأَيْتَ بَيْتَ اللَّهِ قَدْ غُطِّلَ وَيَوْمَ بَرَكِهِ... آخرالزمان هنگامی است که دیدی خانه خدا متروک گشته و امر به ترک حج می‌شود».^{۴۶}

۷. «إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ؛ همانا دین [راستین] نزد خدا، [تتها] اسلام است».^{۴۷}

۴۳. مانند، آیه ۴۰.

۴۴. نحل، آیه ۱۶.

۴۵. قصص، آیه ۲۸.

۴۶. سید محمد ضیاء‌آبادی، حج، برنامه تکامل (تهران: انتشارات تبیان، ۱۳۷۶)، ۲۸.

۴۷. آل‌عمران، آیه ۱۹.

۸. قرآن عظیم‌الشان همه مؤمنان را برادر دانسته و فرمول کلی «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ...»^{۴۸} را برای اتحاد و زندگی برادرانه ارائه داده است. همه اهل ایمان را برادر همدیگر شمرده و طبیعتاً از آنها می‌خواهد برادروار در کنار یکدیگر زندگی نمایند.

۹. «إِنَّمَا أَكْبَرُكُمْ بِوَاحِدَةٍ أَنْ تَقُومُوا لِلَّهِ مَشْتَرِكِينَ مِنْ فُرَادَى؛ مَنْ فُرَادَى مِنْكُمْ فَهُوَ كَمَا أَنْتُمْ مِنْكُمْ»^{۴۹} می‌دهم که دودو و به تنهایی برای خدا به پا خیزید».

---

۴۸. حجرات، آیه ۱۳.

۴۹. سبا، آیه ۴۶.

حج؛ نمود همبستگی دینی معطوف به عدالتِ مسلمانان / عطارزاده ۲۶۹

سیاهه منابع

الف- منابع فارسی:

قرآن کریم

نهج البلاغه

ابن بابویه قمی، محمد بن علی. *علل الشرایع*. ترجمه محمد جواد ذهنی تهرانی. چاپ دهم. قم: مؤمنین، ۱۳۸۸.

ابن ابی الحدید. *شرح نهج البلاغه*. بیروت: دار احیاء الکتب العربیه، ۱۴۰۴ ق. اشتراوس، لئو. *حقوق طبیعی و تاریخ*. ترجمه باقر پرهام. تهران: انتشارات آموزش و انقلاب اسلامی، ۱۳۶۹.

الآمدی التمیمی، عبدالواحد. *غرر الحکم*. ترجمه حسین شیخ الاسلامی. جلد ۱. قم: انصاریان، ۱۳۷۴.

اندیشه، هاشم، حیدر علی رستمی، و محمد امین سپاهیان. «حج، عامل هویت یابی مسلمانان و جامعه اسلامی»، *فصلنامه میقات حج* ۲۷، شماره ۱۰۵ (آذر ۱۳۹۷): ۱۲۷-۱۴۰. انصاریان، حسین. *حج در آینه عرفان*. چاپ اول. تهران: نشر مشعر، ۱۳۸۶.

بشیری، حسین. *انقلاب و بسیج اجتماعی*. چاپ اول. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۴. بیابانکی، سید مهدی. «مشخصه‌های اساسی طبیعت‌گرایی در فلسفه معاصر غرب»، *فصلنامه غرب‌شناسی بنیادی* ۹، شماره ۱ (اردیبهشت ۱۳۹۷): ۲۳-۴۶.

پاینده، ابوالقاسم. *نهج الفصاحه*. چاپ چهارم. تهران: انتشارات دنیای دانش، ۱۳۸۲. پورعزت، علی اصغر. *عدالت حق‌مدار*. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۹۱. تامپسن، کنت. *نظریه دورکیم درباره همبستگی اجتماعی*. ترجمه مهناز مسمی پرست. چاپ اول. تهران: انتشارات نشر نی، ۱۳۸۸.

ج. گرب، ادوارد. *نابرابری اجتماعی: دیدگاه‌های نظریه‌پردازان کلاسیک و معاصر*. ترجمه محمد سیاهپوش و احمد رضا غروی نژاد. تهران: نشر معاصر، ۱۳۷۳.

حاتمی، محمدرضا، و جبار رحمانی. *عدالت در اسلام*. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، ۱۳۹۱.

حراملی، محمد بن حسن. *الفصول المهمة فی اصول الائمة*. قم: مؤسسه معارف اسلامی، ۱۴۱۲ ق. جوادی آملی، عبدالله. *وحدت جوامع در نهج البلاغه*. قم: نشر اسراء، ۱۳۹۰.

دورکیم، امیل. *درباره تقسیم کار اجتماعی*. ترجمه باقر پرهام. تهران: کتابسرای بابل، ۱۳۶۹. رضائی، حسن، نورالله کریمیان، و محسن محمدی. «ظرفیت‌های درونی اسلام در تقویت همبستگی با تمرکز بر نقش حج در وحدت جهان اسلام»، *فصلنامه اسلام و مطالعات*

۲۷۰ دین و دنیای معاصر / سال ۱۰ / شماره ۱ / پیاپی ۱۸ / صص ۲۷۱-۲۷۰

اجتماعی ۳، شماره ۲ (مهر ۱۳۹۴): ۲-۲۶.

رئوفی، محمود. «مؤلفه‌های هویت دینی»، دو فصلنامه دین و ارتباطات ۱۷، شماره ۱ و ۲ (بهار و تابستان ۱۳۸۹): ۹۱-۱۱۳.

ضیاء آبادی، سید محمد. حج، برنامه تکامل. تهران: انتشارات تبیان، ۱۳۷۶.

طباطبایی، سید محمدحسین، تفسیر المیزان. ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی. قم: مرکز نشر فرهنگی رجاء، ۱۳۷۴.

طبرسی، ابومنصور. احتجاج. ترجمه بهراد جعفری. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۱.
کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق. الکافی. چاپ چهارم. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ق.

کوزر، لوئیس. زندگی و اندیشه بزرگان جامعه‌شناسی. ترجمه محسن ثلاثی. تهران: انتشارات علمی، ۱۳۶۸.

مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی. بحارالانوار. چاپ دوم. بیروت: مؤسسه وفا، ۱۴۰۷ق.
محمدی، محسن. حج و تعالی جهان اسلام؛ مروری بر کارکردهای بین‌المللی حج با تمرکز بر بیداری اسلامی. تهران: نشر مشعر، ۱۳۹۳.

مصباح یزدی، محمدتقی. نقد و بررسی مکاتب اخلاقی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۷۸.

مطهری، مرتضی. یادداشت‌های استاد مطهری. چاپ چهارم. تهران: صدرا، ۱۳۸۴.

معزی، حسن. جامع احادیث الشیعه. قم: المطبعة العلمیه، ۱۳۸۳.

مکارم شیرازی، ناصر. تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۹.

ملکی تبریزی، و آقا میرزا جواد. المراقبات. قم: دارالمتقف المسلم، ۱۳۶۳.

موتقی، سید احمد. استراتژی وحدت در اندیشه سیاسی اسلام. با مقدمه محمدتقی جعفری. جلد اول. قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۰.

میرعلی، محمدعلی، و محمدشرف عظیمی. «نقش عدالت در تحقق همگرایی جهان اسلام»، فصلنامه سیاست متعالیه ۱۰، شماره ۳۷ (تیر ۱۴۰۱): ۲۳۷-۲۵۴.

ب- منابع لاتین:

Habermas, J. *Moral Consciousness and Communicative Action*. Translated by C. Brisge: Polity – Press, 1990.

Habermas, J. *Rationalization of Society Reason and the Theory of Communicative Action*. London: Heinem, 1984.

Habermas, J. *Remarks on the Discussion*. London: Heinem, 1992.